

datum prijema / date of receipt: 9.09.2021.

datum recenzije / review date: 8.10./26.04.2021.

datum prihvatanja / date of acceptance: 20.10.2021.

DOI: 10.52510/sia.v2i2.28

UDK: 28-78 :321.74(497.1)

Professional paper - Pregledni stručni rad

Šaćir FILANDRA

O BOŠNJACIMA, ISLAMU I SOCIJALIZMU

ABOUT BOSNIAKS, ISLAM AND SOCIALISM

Sažetak

Naslijede jugoslavenskog socijalizma još je djelotvorno na identitarnu ravan država i naroda sljednika te bivše zajedničke države. Odnos komunističke doktrine i religije, u našem ispitivanom slučaju islama, posebno zaokuplja pažnju istraživača. Na marginama iščitavanja dvije recentne knjige o odnosu islama, Bošnjaka i socijalizma nastao je ovaj tekst. On kritički propituje mjesto i ulogu islama i institucije Islamske zajednice u savremenom i nacionalnom i političkom razvoju Bošnjaka s akcentom na recentna društvena zbivanja.

Ključne riječi: *islam, Bošnjaci, socijalizam, Islamska zajednica, Bosna i Hercegovina.*

O BOŠNJACIMA, ISLAMU I SOCIJALIZMU

Modernost i bosanski muslimani

Političko naslijede jugoslavenskog socijalizma još refleksivno djeluje na suvremena društvena, posebno identitarna i ideološka pitanja naroda i zemalja nastalih raspadom socijalističke jugoslavenske državne zajednice. Otvorena pitanja iz toge perioda nerijetko su objekat onovemenih narativnih instrumentalizacija i manipulacija te je objektivno znanstveno istraživanje tog historijskog perioda od prvorazredne znanstvene ali i društvene važnosti. To se posebno odnosi na pitanja odnosa socijalističkog društva i njegove doktrine prema religiji i njenim institucijama, dok je iz tog spektra pitanja odnos socijalizma i bosanskih muslimana/Bošnjaka za nas u Bosni i Hercegovini danas izuzetno relevantan. Iz toga razloga ovaj tekst nastaje na marginama čitanja dvaju novijih publikacija o ovoj temi, knjiga Amira Duranovića *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*¹ te knjige Xavier Bougarel-a *Nadživjeti carstva: islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*.²

Svaki govor o statusu i djelovanju institucije Islamske zajednice u uvjetima jugoslavenskog socijalističkog društva potrebuje ukazivanje na dublje, zasnivajuće i determinirajuće idejne, društvene i političke procese koji su suodređivali duh vremena tog doba svih društvenih aktera pa tako i vjerskih zajednica. Procesi modernizacije su zahvatili zapadnoevropske zemlje s početkom devetnaestog dok su u Bosni i Hercegovini njihove vidljivije refleksije prisutne tek početkom dvadesetog stoljeća. Na valu ekonomsko, društvene, političke i kulturne modernizacije Bosna i Hercegovina, te okružujući prostori

¹ Amir Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*. Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2021.

² Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva: islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020.

bošnjačkog prisustva, doživjeli su radikalnu transformaciju oblika, uvjeta i načina življenja. Usvajanje obrazaca i standarda novih vesternizirajućih socijalnih i civilizacijskih formi življenja posebno je bilo izazovno za Bošnjake budući na njihovu raniju višestoljetnu uronjenost u osmanski društveni sistem te činjenicu njihove islamske religioznosti, što su dva činioca koja su ih u očima susjeda i izvanjskih promatrača uveliko činili ili autsajderima u odnosu na novo doba ili reliktima prošlosti spram nadolazećih tokova. Dok je politička modernizacija polučila politički pluralizam i parlamentarizam dotle je ekomska donijela industrijalizaciju i kapitalizam.³ Procesi društvene modernizacije donijeli su transformaciju i laicizaciju procesa obrazovanja, naročito njegovo intenziviranje, masovnost i kvalitativnu progresiju, a što je u slučaju Bošnjaka, više no kod drugih bosanskohercegovačkih naroda, značilo radikalni diskontinuitet sa prethodnim obrazovnim sustavom. Istovremeno su procesi kulturne modernizacije sobom donijeli načela sekularizma, tekovine zapadnog laicizma i republikanizma, a što je muslimanskim zajednicama tog vremena, pa i bošnjačkoj, bila novina koja sa tradicijskim zasadima islama nije imala mnogo zajedničkog.

ILUSTRACIJA ~ Vizualna transformacija Bošnjaka – od turbana do francuske kape (beretka). © Foto Alija M. Akšamija 1963.

ILLUSTRATION ~ Visual transformation of Bosniaks - from a turban to a French hat (beret). © Photo by Alija M. Akšamija 1963.

³ O odnosu modernizacije i identiteta kod srednjoeuropskih naroda više vidjeti u: Rade Kalanj, *Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta. „Socijalna ekologija“*, Zagreb, Vol. 16 (2007), Br. 2-3, str. 113-156.

Navedeni procesi modernizacije, zajednički svim narodnim i vjerskim grupacijama u Bosni i Hercegovini, kasnije su dodatno bili ideologizirani i usložnjeni unutar ideje i prakse jugoslavenskog socijalizma. Na našim prostorima socijalistička doktrina ambiciozno je nastupila na povijesnu pozornicu i odmah da istaknem da je, sumarno govoreći, ostvarila grandiozne rezultate. Njena ambicioznost u sferi društvene svijesti, koje je i religija dio, ogledala se u njenom doktrinarnom umanjenju, nipodaštavanju ili čak neprijateljstvu prema tri važne društvene kategorije, kategorijama države, religije i nacije. Po tom ideološkom nacrtu država je trebala odumrijeti, što se uvođenjem sistema socijalističkog samoupravljanja počelo i implementirati od sredine pedesetih godina dvedesetog stoljeća, a što je imalo i pozitivne učinke na autonomiju i samoregulaciju Islamske zajednice, budući je princip samouprave u odlučivanju davao integritet i slobodu djelovanja neposrednim akterima proizvodnje svijeta života. Hrvatski politolog Dejan Jović u knjizi *Jugoslavija: država koja je odumrla*⁴ u ovom procesu deetatizacije države vidje će i jedan od glavnih uzroka kasnijeg raspada socijalističke Jugoslavije. Ništa bolje u socijalističkoj doktrini nije prošla ni kategorija nacije.

ILUSTRACIJA ~ Tradicionalni prostor za odmor i ispitanje kahve – eglen uz kahvu.

ILLUSTRATION ~ Traditional space for relaxing and drinking coffee – conversation over coffee.

⁴ Vidi Dejan Jović, *Jugoslavija : država koja je odumrla : uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije : (1974-1990)*. Prometej, Zagreb, 2003., str. 103.-157.

Kada opširno i analitički kvalitetno te na primarnim izvorima zasnovano Duranović govorи o ulozi Islamske zajednice u procesu priznavanja bošnjačke kao muslimanske nacije autor se kao historičar ne upušta u dublju analizu odnosa socijalizma i nacionalnog pitanja, budуći mu to i nije fokus istraživanja, već samo preuzima Brubejkerov stav da socijalizam nije bio protiv nacije kao takve već protiv nacionalizma kao njenog agresivnog lika. Kada je u pitanju religija, a to se direktno tiče naše teme, jugoslavenski socijalizam je unutar oficijelno doktrinarnog stava o religiji kao nazadnom i retrogradnom obliku društvene svijesti koja razvojem socijalizma treba da odumre ili nestane, tačnije bude zamijenjena klasnom sviješću, tokom svog postojanja varirao modalitete negativnog stava spram nje: od krajnje rigidnog ateističkog s prvih godina sustava do njenog toleriranja u tzv. nerazvijenim seoskim sredinama i starijoj populaciji pod egidom mnijenja da će se to naslijede razvojem nove stvarnosti vremenom prevazići. Upravo su kategorije države, i to one etnonacionalne, religije i nacije, ovako ideološki postavljene, samom jugoslavenskom socijalizmu na kraju „došle glave“ da bi u vremenu postsocijalističkog življenja, demokratizacije i liberalizacije društava i država nastalih raspadom Jugoslavije, sada nova fetišizacija i apsolutizacija ovih katagerija postala jedna od prepreka razvoju sloboda i prava građana.

Islamska zajednica i socijalizam

U organizacijskom smislu tokom „zlatnih godina“ socijalizma Islamska zajednica je dva puta donosila novi ustav, prvi put 1959., a drugi put deset godina kasnije 1969. godine. Oba puta su eksterni činioci bili presudni za donošenje tog najvišeg akta Islamske zajednice, što pokazuje određujuću uslovjenost ove institucije društveno-političkim okruženjem, a kakvu ne nalazimo kod drugih velikih vjerskih zajednica tada u Jugoslaviji. Za razloge donošenja ustava iz 1959. godine Duranović eksplicitno navodi da je „...analizom većine faktora koji su utjecali na donošenje novog ustava u julu 1959. godine vidljivo je da je jedan od presudnih faktora bio usvajanje Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, koji je donesen 1958. godine. Ovim zakonskim rješenjem vakufima Islamske zajednice oduzeta je imovina, čime su suštinski prestali postojati razlozi i bilo kakvi uvjeti za rad organa vakufske uprave⁵. Oduzimanjem vakufa Islamska zajednica ne samo da je materijalno oštećena već je gubitkom uvjeta za ekonomsku samostalnost bila podrovana i njena ukupna institucionalna smostalnost na način da je osiromašnjem bila isporučena na milost ili nemilost države. Država je, naravno, posredstvom finansijskih mehanizama pomoći Zajednici mogla, a to je u pravilu i činila, da kanalise i sve druge tokove u toj instituciji. Do kojih je razmjera

⁵ Amir Duranović, *nav. dj.* str. 44.

činjenje Zajednice finansijski ovisnom od sebe država utjecala na njen rad nije predmet naše analize. Sustavna analiza ukidanja vakufa na status Zajednice to će svakako jednom pokazati. Kada razmatra organizacijska pitanja kao vrijednim isticanja Duranović navodi naslijedenu dvojnost u rukovođenju Islamskom zajednicom i u socijalističkom periodu. Naime, od Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova iz 1909. godine organizaciona struktura Islamske zajednice utemeljana je na dvojnosti poslova vjerskih i vakufsko-mearifskih od džematskih skupština i džematskih medžlisa. Dvojnost poslova pratilo je dvojno porijeklo kadrova koji su upravljali ovim poslovima, „pa je tako cjelokupna historija Islamske zajednice obilježena aktivnom participacijom ulemskog i laičkog osoblja u upravljanju Zajednicom, a vrlo često se između ovih dviju struja vodila borba za prevlast.“⁶ Slobodno bi mogli dodati da se na izvjestan način ta borba vodi i danas, na jedan implicitan i unutarinstitucionalni način, da se ta dvojnost i rivalstvo u upravljanju Zajednicom u različitim vremenima manifestira na različite načine, da počesto zadobiva forme pitanja da li Zajednica treba da bude „imamska“ ili „imanska“ sve do pitanja odnosa ili utjecaja laičkih kadrova političkih stranaka, odnosno politike kao takve na karakter i rad Islamske zajednice. Ovo interesatno pitanje svaka buduća istraživanja odnosa politike i Islamske zajednice neće moći zaobići. Ono je znatno kasnije na površinu izronilo u uvjetima političkog pluralizma devedesetih godina prošlog stoljeća kada su pojedini islamski intelektualci, zagovaratelji otvaranja Islamske zajednice prema društvu, laicima i javnosti, zagovarali njenu demokratizaciju oštrim komentarima poprativši rezultate izbora u Zajednici 1990. godine. U njihovom krugu prevladavalo je mišljenja da je Islamska zajednica izborima propustila priliku da iskoristi demokratizaciju društva za rušenje vještačkih zidova kojima je bošnjački narod decenijama bio odvojen od svoje uleme, intelektualaca, autoriteta, književnika, pjesnika, filozofa, jednom riječju, svoje inteligencije.

Na izborima su tada, po njima, u tijela IZ-e umjesto prevladavajućih imama morali biti izabrani, a nisu, ekonomisti, pravnici, ljekari, advokati, profesori, inženjeri, tj. lica građanskih zanimanja. Izbor takvih lica bi značio preobražaj i otvaranje IZ-e, a nisu ga spriječili ni partija ni država, nego sami imami, mada se godinama govorilo kako to komunisti priječe. I u Republički i u Vrhovni sabor, kao najviše organe upravljanja Zajednicom, izabrano je tada bilo preko 70% imama, a od toga malo njih sa fakultetskom spremom. Dalje, imamima se zamjeralo da ostvarene mogućnosti slobode i demokratije izborima nisu iskoristili svi pripadnici islama već samo oni – imami. Sami su predlagali i birali sebe. Na taj način objedinili su i u svoje ruke preuzeli svu vlast u Zajednici, i zakonodavnu (Sabor) i izvršnu (Mešihat), kao i svu administraciju. Zato se i postavljalo krajnje ozbiljno pitanje da li je to islamska ili imamska zajednica?

⁶ Amir Duranović, *nav. dj.* str. 36.

ILLUSTRACIJA ~ Vakufnama Mustafa-bega, sina Iskender-paše, namjesnika Sirije i drugih pokrajina na istoku (Tripoli, 25.12.1517 - 3.01.1518).
Fotografija je preuređena iz Fototeke Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

ILLUSTRATION ~ Vakufnama of Mustafa-beg, son of Iskender-pasha, governor of Syria and other provinces in the east (Tripoli, 25.12.1517 - 3.01.1518).
The photo was taken from the Gazi Husrev-beg Library in Sarajevo.

Novi ustav Islamska zajednica dobiva oktobra 1969. godine. U organizacijskom smislu s novim Ustavom se u ovoj instituciji dešavaju dvije novine. Ona mijenja ime tako da se raniji naziv „Islamska vjerska zajednica“ mijenja nazivom „Islamska zajednica“, a druga novina je bila uvođenje institucije muftije. Iiza ovog Ustava stoje krupne političke, društvene i kulturno-škalne činjenice koje drugu polovinu šezdesetih i rane sedamdesete godina čine vremenom izuzetno značajnog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog nacionalnog preporoda. Tih godina manifestno se izražava bošnjačka identitarna samosvijest kroz znanstvene radove, umjetničke uratke i književna ostvarenja nove bošnjačke kulturne elite od Hazima Šabanovića, Muhameda Filipovića, Abdulaha Šarčevića, Esada Ćimića, Kasima Prohića, Avde Sućeske, Muhameda Hadžijahića, Atifa Purivatre, Muhsina Rizvića, preko književnika Mehmedalije Maka Dizdara, Meše Selimovića, Skendera Kulenovića, Derviša Sušića do umjetnika Mersada Berbera, Safeta Zeca, Halila Tikveše, Dževada Hoze, da nabrojimo samo neke od tih kulturnih poslenika.⁷ Ostvarenja svjetovne inteligencije pratila su postignuća bošnjačke uleme. Tu je prije svega Husein Đozo, „koji je izgradio status vodeće ličnosti u usmjeravanju islamske misli unutar tada postojećih okvira i nastojanja Islamske zajednice da izgradi „novi put“ i

⁷ O Drugom bošnjačko-muslimanskom nacionalno-kulturnom preporodu više vidi u: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću. "Sejtarija"*, Sarajevo, 1998. str. 229-325.

usmjerenje Islamske zajednice⁸, a čijoj ličnosti i djelovanju Duranović u ovoj knjizi podaruje najbolje i najinteresantnije stranice, zatim istraživački radovi Kasima Dobrače, kao predstavnika starije ulemske generacije i izvořišta opozicije vodstvu IZ, preko objave prijevoda *Kur'an Časni Muhameda Pandže* i Džemaludna Čauševića, pokretanja „Preporoda“ kao informativnog glasila Zajednice pa do otvaranja Islamskog teološkog fakulteta. U političkom smislu se jugoslavenski politički samoupravni sistem sve intenzivnije razvija implicirajuću podršku procesima liberalizacije i demokratizacije društva, dok se u ustavnom smislu federalna državna zajednica dodatno federalizira. Imajući na umu procese „hrvatskog proljeća“ i „srpskih liberala“ te odlazak Rankovića ovi pozitivni procesi, bar kada su Bošnjaci u pitanju, kulminiraju njihovim priznavanjem statusa nacije od strane komunističke partije.

ILUSTRACIJA / ILLUSTRATION ~ Nova bošnjačka kulturna elita / The new Bosniak cultural elite: Hazim Šabanović, Muhamed Filipović, Abdulah Šarčević, Esad Ćimić, Kasim Prohić, Avdo Sućeska, Muhamed Hadžijahić, Atif Purivatra, Muhsin Rizvić, Mehmedalija Mak Dizzdar, Meša Selimović, Skender Kulenović, Derviš Sušić, Mersad Berber, Safet Zec, Dževad Hozo...

⁸ Amir Duranović, nav, dj. str. 219.

Poslije 1945. godine Islamska zajednica je ustavno i ideološki bila odvojena od države, ali država nije bila odvojena od nje. Država je preko „svojih ljudi“ u Zajednici - izraz za pojedince koji su surađivajući sa dijelovima političkog sistema dobro kotirali kod vlasti - iza kulisa usmjeravala sve bitne, posebno kadrovske tokove u toj instituciji. Islamska zajednica je za samo par decenija prošla put od direktnе povezanosti njenih vrhova sa državnim institucijama, kada su u tjemima nadležne komisije za odnose sa vjerskim zajednicama sjedili predstavnici organa sigurnosti, preko izvjesnog osamostaljenja i razvoja vlastitih aktivnosti do prilične autonomije od politike. U vremenu koje Duranović istražuje došlo je do evolucije u odnosu Islamske zajednice i države mada se ne smije zanemariti činjenica, kako sam ističe, da „je rukovodstvo Islamske zajednice bilo izabrano po volji državnih institucija a da je u periodu poslije toga uspostavljena unutrašnja centralizirana struktura s lojalnim kadrovima, pa je osnovna preokupacija države bilo ustvari čuvanje takvog poretka“.⁹

ILUSTRACIJA ~ Husein Đozo (lijevo) je izgradio status vodeće ličnosti u usmjeravanju islamske misli unutar tada postojećih okvira i nastojanja Islamske zajednice da izgradi „novi put“ i usmjereno je Islamske zajednice.

Kasim Dobraća (desno), predstavnik starije ulemanske generacije i izvorista opozicije vodstvu Islamske zajednice.

ILLUSTRATION ~ Husein Đozo (left) built the status of a leading figure in directing Islamic thought within the then existing framework and efforts of the Islamic Community to build a "new path" and direction of the Islamic Community.

Kasim Dobraća (right), a representative of the older ulema generation and a source of opposition to the Islamic Community leadership.

Islamska zajednica je tokom socijalističkog razdoblja u odnosu na ostale jugoslavenske religijske zajednice i crkve dijelila niz posebnosti. Ona je bila jedina vjerska zajednica teritorijalno organizirana po republičkom principu. Njena četiri mešihata dijelila su se republičkim granicama. Ostale velike vjerske zajednice, prije svega katolička i srpska pravoslavna crkva, organizacijski se nisu obazirale

⁹ Amir Duranović, nav. dj. str. 57.

na međurepubličke granice, već su slijedile autonomno birane i naslijedene organizacijske strukture. Islamska zajednica je od ostalih vjerskih zajednica i po drugim osnovama bila ovisnija o političkom sistemu. Nezavidni društveni i politički status bošnjačkog kao nacionalno nepriznatog naroda u prvih sedam decenija 20. stoljeća negativno se održavao na Islamsku zajednicu kao njegovu vjersku instituciju. To je naročito bilo vidljivo za razdoblja socijalističkog sistema. Bosanskohercegovački komunisti su na osnivačkom kongresu Komunističke partije Bosne i Hercegovine 1950. u Sarajevu jasno zauzeli stav da muslimani Bosne i Hercegovine još "...sebe obilježavaju po vjerskoj pripadnosti..." i tek treba da se nacionalno opredijele.¹⁰

ILUSTRACIJA ~ Sulejman-ef. Kemura prilikom potpisivanja Ugovora socijalnog osiguranja za vjerske službenike.

ILLUSTRATION ~ Sulejman-ef. Kemura when signing the Social Insurance Contract for religious officials.

Fotografija je preuzeta iz Fototeke Gazi Husrev-bege biblioteke u Sarajevu.

Kako se komunističko očekivanje o nacionalnom asimiliranju bosanskih muslimana nije ispunjavalo, i kako je radi potreba daljnog razvoja političkog sistema zemlje došlo do jačanja pozicije Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji, tako je i bosanskim muslimanima u tom uzročno-posljedičnom nizu 1968. godine na jednom partijskom zasjedanju priznat status nacije. Temi odnosa Islamske zajednice i nacionalnog priznavanja Bošnjaka pod nazivom „Muslimani“ Duranović posvećuje bolje djelove ove knjige. Mada je i u samoj Zajednici bilo ambivalentnosti spram naziva „Musliman“ za bošnjački narod vodstvo Islamske zajednice je kroz svoja službena glasila

¹⁰ Pozdravna riječ Moše Pijade, *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1950. str. 13.

snažno pozdravilo i podržalo ovakvu političku odluku. Mada ne sudjelujući zvanično u tom procesu, „organizaciona struktura Islamske zajednice i Udruženja ilmije ... javljaju (se) kao odličan posrednik političkim odlukama od najviših političkih foruma do vjerničke populacije“.¹¹ Opet je na sceni bio Husein Đozo koji je nizom tekstova u islamskim glasilima „nastojao ... držati vjerničku populaciju uključenom u temeljne odrednice tadašnjih rasprava“ o nacionalnom pitanju bosanskih muslimana.¹²

I s ovim formalnim političkim priznanjem Bošnjaci su bili jedina jugoslavenska nacija bez posebnih nacionalnih institucija u području kulture. Jedina posebna bosanskomuslimanska nacionalna institucija bila je njihova vjerska zajednica. Kada je ona u novom ustavu 1969. godine promijenila ime i umjesto „Islamska vjerska zajednica“ prozvala se samo „Islamska zajednica“ to je učinjeno, po Vjekoslavu Perici, savremenom hrvatskom historičaru i politologu, u njegovoј knjizi *Balkanski idoli* i iz „...težnje da postane *de facto* muslimanska nacionalna institucija koja će nadoknaditi nedostatak onoga što su u Srbiji i Hrvatskoj značile nacionalne akademije nauka i umetnosti i kulturne institucije kakve su matice“,¹³ a ne samo iz razloga što su izrazi u nazivu „islamska“ i „vjerska“ bili tautološki, kako to tvrdi Dragan Novaković u djelu *Školstvo Islamske zajednice*.¹⁴ Promjena naziva, i tu idemo dublje od tumačenja Vjekoslava Perice, nije bila autonoman čin, izraz neke autonomne namjere Islamske zajednice kojom bi ona popunila prazni nacionalni prostor, kako on smatra, već prije direktiva i namjera vladajućeg političkog sistema. Tih godina se bez odobrenja Partije ništa nije radilo, naročito ako je to bilo vezano za muslimane i Bosnu i Hercegovinu. A tek je status IZ-e bio takav da ona ne bi ništa činila, niti je mogla činiti, bez odobrenja vlasti.

Promjena naziva institucije i proširenje opsega njene djelatnosti na područje nacionalne kulture dešava se, dakle, samo godinu poslije priznavanja statusa nacije Muslimanima 1968. godine. Puno je indikacija koje govore da je u glavama planera političkog sistema, koji i diktiraju promjenu u nazivu ove institucije, Islamska zajednica trebala figurirati kao „neka vrsta“ supstitutarne nacionalne institucije muslimanskog naroda. O osnivanju istinskih nacionalnih kulturnih institucija, a kakve su kao kulturne matice postojale kod drugih naroda, nije bilo ni govora. Izostavljanje odrednice „vjerska“ iz naziva islamske institucije značilo je širenje sadržaja njenog pojma na vanvjerske sadržaje, čime ona, prema Bougarelu, postaje za Muslimane Bosne i Hercegovine istinska zamjena nacionalnoj instituciji.

I pored sekularizma, ateizma i službene marksističke ideologije, uz vidan blagonaklon države, džamije su se u razdoblju socijalizma obnavljale i gradile u ogromnom broju. Dok ih je 1955. bilo 817, 1970. već imamo 1.437 džamija. To ni u kom slučaju nije bilo zadovoljenje samo vjerskih, već i nacionalnih

¹¹ Amir Duranović, nav. dj. str. 219.

¹² O mjestu i ulozi Huseina Đoze u tokovima islamskog mišljenja kod Bošnjaka više vidi u: Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*. Knjiga I, El-Kalem, Sarajevo, 2004.

¹³ Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli* (1). Biblioteka XX vek, Beograd, 2006, str. 192.

¹⁴ Dragan Novaković, *Školstvo Islamske zajednice*. Junir Sven, Niš, 2004. str. 54.

potreba Muslimana. Islamska zajednica je u razdoblju stabilne socijalističke ere bila najpatriotskija među glavnim vjerskim organizacijama u Jugoslaviji i posebno se isticala kao instrument zvanične politike bratstva i jedinstva, mišljenje je navedenog Vjekoslava Perice. I pored odlične saradnje s političkom scenom, Islamska zajednica je ipak i dalje bila bez iole značajnije samostalnosti. Izbor reisu-l-uleme i dalje je uvjetovala država, na perfidne i svakoj politici poznate metode. Kada je tih godina general Salem Ćerić zagovarao osnivanje „Muslimanske matic“ kao nacionalne kulturne institucije, vjerovatno po analogiji sa odranije postojećim maticama kod Srba i Hrvata, naišao je na neodobravanje i osudu vladajućeg političkog sistema.¹⁵

Fotografija je preuzeta iz arhiva STAV u Sarajevu.

ILLUSTRACIJA ~ Sulejman ef. Kemura, član Saveznog izvršnog vijeća Avdo Humo i predsjednik Savezne komisije za vjerska pitanja Dobrivoje Radosavljević, Beograd 1958.

ILLUSTRATION ~ Sulejman ef. Kemura, member of the Federal Executive Council Avdo Humo and president of the Federal Commission for Religious Affairs Dobrivoje Radosavljević, Belgrade 1958.

Komunisti su i poslije 1968. godine dvojili o karakteru nacionalnog statusa Muslimana. Stav bosanskohercegovačkog komunističkoga vodstva o Muslimanima kao narodu s posebnim političkim, kulturnim i etničkim identitetom teško se probijao unutar vodstava drugih republika i sa sigurnošću se može tvrditi da jedan dio komunističke jugoslavenske elite nikada nije prihvatio tu činjenicu. Islamskoj zajednici se ipak, na tragu njenog novog profiliranja prema društvenom sistemu, dozvoljava pokretanje informativnog glasila *Preporod* (1970.) i posebne izdavačke djelatnosti, koja

¹⁵ Vidjeti Salem Ćerić, *Neki problemi zaštite budućnosti naroda koji ne žive u svojoj nacionalnoj državi ili predstojeća nacionalna politika u SRBiH*. Opširnije u Šaćir Filandra, nav. dj. str. 316-325.

nikada nije bila ograničena na čisto vjerske teme. S pokretanjem *Preporoda* i širokim socijalnim i humanitarnim aktivnostima Udruženja ilmije, osnovanog 1950. godine, u političkom prostoru koji je vjerskim zajednicama bio dat, zadat i strogo kontroliran, ipak počinju puhati novi vjetrovi. Iako je Islamska zajednica kao institucija, a i većina njenih vjerskih službenika, prihvatala zvaničnu državnu politiku, što nije uvijek bio slučaj sa Srpskom pravoslavnom crkvom, a pogotovo Rimokatoličkom, „Udruženje ilmije trebalo je posredovati prema svome članstvu i u pogledu izgradnje lojalnosti prema socijalističkom političkom i društvenom poretku“.¹⁶ Udruženje ilmije je i to radilo, budući su, kolokvijalno govoreći, bila takva vremena, ali je glavnina sadržaja njihovih aktivnosti bila usmjerenja na statusna pitanja imama, pitanja njihovog socijalnog osiguranja, pitanja stvaranja novog i edukacije postojećeg kadra te ukupna materijalna pitanja Islamske zajednice i u tom smislu su šezdesete godine prošlog stoljeća za Zajednicu bile plodotvorne.

Od potpunog umrtvljavanja vodstva Islamske zajednice vlast je krajem pedesetih godina počela odustajati jer je uvidjela da se vjerski život muslimana i dalje odvija, ali ovoga puta mimo vodstva i kontrole Islamske zajednice, što vlastima nije odgovaralo. Država se sad u novom, aktivnom odnosu prema islamskoj religiji odjednom ponaša tako da je čak svojim mjerama željela određivati i pojedine vjerske sadržaje. Drastičan primjer tog utjecaja je uplitanje države u način održavanja mevluda. Vrhovno islamsko starještvo je moralo Saveznoj komisiji za odnose sa vjerskim zajednicama dati na odobrenje uputu o proslavljanju mevluda, a o tome se čak izjašnjavao i Odbor za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog vijeća. Mevlud kao tradicionalni vjerski čin sam po sebi nije bio sporan, sporna su bila mevludska masovna okupljanja koja su kao takva mogla biti percipirana, a često su i bila, kako ističe Duranović „kao potencijalno opasno djelovanje po uspostavljeni društveno-politički poredak“.¹⁷

Kakav je bio utjecaj Islamske zajednice tokom socijalizmanaživote i ponašanje Bošnjaka, neizostavno je danas pitanje. Sve vrijeme trajanja tog političkog sistema Islamska zajednica u vlastitoj javnosti nije uživala status posljednjeg nacionalnog utočišta, okupljališta bošnjačkih interesa i pribježišta nezadovoljnika sistemom socijalizma, na način kao što je to, recimo, bio slučaj sa Katoličkom crkvom kod Hrvata. Islamska zajednica bila je nejaka, ali i bojažljiva da bi bila ideološki otpornik ateističkom komunističkom sistemu ili da bi javno stala u odbranu zakidanih narodnih muslimanskih prava. Bošnjaci su tokom socijalističkog razdoblja bili uveliko ateizirani i ideologizirani, jer sami su, dosta često, bez direktnog pritiska politike, svodili religiju na običajnu kategoriju unutar starije populacije ili neprosvjećenog seoskog stanovništva. Poneseni socijalističkom ideologijom, široki slojevi muslimanskog stanovništva zanemarivanjem religije, a prihvatanjem socijalističkog ateizma

¹⁶ Amir Duranović, nav. dj. str. 201.

¹⁷ Amir Duranović, nav. dj. str. 89

i modernizma, kao da su nastojali izmaći utezima tradicionalnosti i ukupne civilizacijske zaostalosti naslijedene iz prošlosti. Zagovarani i povlađivani ateizam u pojedinim slojevima naroda prihvatan je i kao instrument društvene socijalizacije. Ateizam je, po mišljenju tih krugova, Muslimane činio jednakim i ravnopravnim drugim narodima. Biti sličan, ne razlikovati se ni po čemu, posebno po etnokulturalnim i vjerskim osobinama, bio je i dio ideologije novog socijalističkog čovjeka i na tom vladajućem trendu bratstva i jedinstva olahko se islam kao različitost ostavljao po strani.

Istovremeno, IZ je bila zatvorena za laike koji nisu bili prorežimske orientacije te stoga nije mogla biti, niti je bila, klasična i široka nacionalna institucija, već se oslanjajući pretežno na imame pretvarala u jedno staleško udruženje sa strogo ograničenim djelokrugom rada i uticaja. Na taj način ona je bila integrirana u društvo. U takvim prilikama nije ni bilo čudo da je vjerski život u nemalom broju sredina bio skoro sveden na brigu o ukopu umrlih.

I pored ovakve, prilično sumorne slike o vjerskom životu muslimana za vrijeme socijalističke Jugoslavije, islam je u širokim masama stanovništva i uprkos brojnim preprekama i dalje opstajao. Islam je simbolički bio prisutan i na visokim razinama društva. Tih šezdesetih godina snažno ga je personificirao dvojni reisu-l-ulema Sulejman-ef. Kemura. Analitičari tog vremena bilježe da se prema svima odnosio autoritarno, tražio je da ga svugdje dočekuju predsjednici općina s posebnim programima, ponašao se krajnje nadmeno, a neudovoljavanje svojim ličnim zahtjevima tumačio je pogoršanjem odnosa sa IVZ-om. Reisu-l-ulema Kemura mogao se ovako ponašati jer je po mnogim indikacijama bio čovjek blizak vladajućem režimu. Neslavna je njegova uloga kao direktora Gazi Husrev-begove medrese, kada je prilikom hapšenja Mladih muslimana potkazivao policiji svoje đake. Cijela stvar u vezi i s njegovim izborom bila je politički montirana, a protokol o preuzimanju funkcije reisu-l-uleme pažljivo je planirao i vodio sam državni protokol. Za njegova reisovskog mandata (1957.-1975.), s druge strane, mnoštvo se džamija gradilo ili obnavljalo, i njegov doprinos tome fizičkom dijelu izgradnje Islamske zajednice ne može se zanijekati. Otvaranje džamija pri tome je u pravilu bilo praćeno velikim narodnim skupovima koje vlast nije mogla kontrolirati, a željela je to činiti, posebno u nacionalno mješovitim sredinama. Nerijetko su takve prilike korištene za istinske i jedine narodne manifestacije, prave svečanosti, a ako je reisu-l-ulema dolazio u pravilu je dočekivan sa zastavama, konjima i cvijećem. Partija je bila ljubomorna na takve aktivnosti, ali ni na koji način nije mogla konkurentski doživljavati Islamsku zajednicu - budući je apsolutno vladala nad svime pa i nad njom - a pogotovo ta navodna konkurentnost nije mogla biti razlogom za priznavanje nacionalnosti Muslimana/Bošnjaka, kako to na jednom mjestu navodi Duranović. Vrhunac brojnih i bogatih Kemurinih aktivnosti usmjerenih na kadrovsko jačanje Zajednice bilo je osnivanje Islamskog teološkog fakulteta.

Islam i politika kod Bošnjaka

Xavier Bougarel, savremeni francuski istraživač, napisao je hvale vrijednu knjigu o odnosu islama, politike, Bošnjaka i Bosne i Hercegovine, što ne znači da se sa svime u toj knjizi slažem. Na tome mu upućujem osobnu zahvalnost, jer sam siguran da niko od inozemnih istraživača bosanskih tema neće dobiti nikakvo priznanje od naših državnih institucija. Bougarel možda nije najznačajniji inozemni istraživač savremene bosanskohercegovačke povijesti, ali je zasigurno najintrigantniji, najinformiraniji, najuporniji i najposvećeniji njenim temama, specifično pitanju odnosa politike i islama kod Bošnjaka.

Odnos islama i politike najznačanije je periferno bošnjačko identitarno pitanje, a ni u kom slučaju ono ni danas, niti ikada ranije, nije bilo najznačajnije bošnjačko nacionalno pitanje, a kako je pretenciozno postavljeno u ovoj knjizi. Ovim pitanjem se Bougarel bavi uspješno i dugo, poznaje naše jezike, ima pristup primarnim izvorima, uspostavio je mrežu akademskih prijatelja i suradnika u zemlji, vrši terenska i arhivska istraživanja te je sa znanstvenog aspekta maksimalno kvalificiran za ovu temu, što uostalom brojne njegove studije posljednjih decenija i svjedoče.

Kako je pitanju odnosa islama i politike u nacionalnom identitetu i nacionalnom razvoju Bošnjaka Bougarel prišao u ovoj knjizi? Prilično redukcionistički i dosta uobičajeno u metodološkom smislu, a iz perspektive znanstvenih i političkih pogleda na Bosnu i Bošnjake koji su povjesno etabrirani u jugoslavenskom i srpsko-hrvatskom ključu, u kojima Bosna nikada nije dobro prolazila. U tom smislu ova knjiga u znanstvenom pogledu ne pruža ništa posebno novo, mada donosi jedan obuhvatni pogled na bošnjački nacionalnopolitički razvoj krajnje koristan za inozemnu javnost, tu nema dovoljno novih primarnih izvora, mada knjiga obiluje interesantnim interpretacijama i lucidnim uvidima. Autor može, što Bougarel u ovom slučaju i čini, jedan društveni odnos, u ovom slučaju islam i politiku, specificirano istraživati u njegovom suodnosu sa ukupnošću nacionalnopolitičkog identiteta ali taj jedan segment/aspekt uvijek je rizično ekstrapolirati na cjelinu identitetskog razvoja. A Bougarel upravo to čini. Stiče se dojam, nakon isčitavanja knjige, da se stoljeće i pol bošnjačkog nacionalnog razvoja svodi samo na pitanje odnosa islama i politike, a stvari ni približno nisu stajale tako. Istina, autor odlično uočava variranja u tom odnosu. Od izostanka nacionalne svijesti i prevaliranja islama u kolektivnom identitetu tokom prve polovine dvadesetog stoljeća, preko razdvajanja islama i nacionalnog razvoja tokom socijalističkog priznavanja muslimanske/bošnjačke nacije pa sve do ponovnog povratka islama kao panislamističkog nacionalizma nakon pada socijalizma.

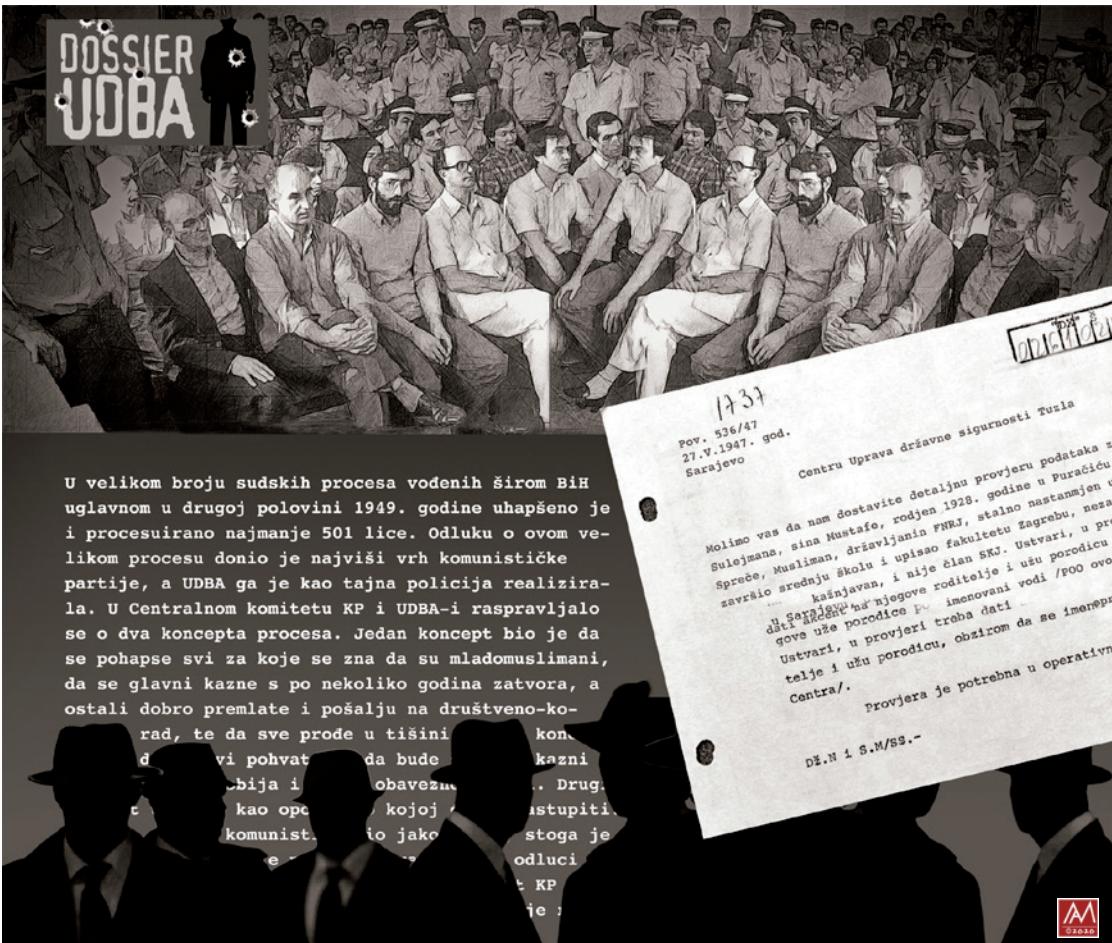
Pitanje odnosa islama i modernizma za Bošnjake jeste bilo, a i danas je bitno, dok odnos islama i politike nikada nije bio determinirajući za njihov politički i društveni razvoj. Tu je uvijek pitanje

slobodnog samoodređenja naroda i njegove domovine/države bilo u fokusu naroda i njegovih elita. Pitanje odnosa islama i politike je danas, naročito posljednje decenije, potpuno prevaziđeno, što i sam autor knjige priznaje kada govori o marginaliziranju panislamističke struje unutar najveće bošnjačke političke stranke nakon Izetbegovićeve smrti. Danas je bošnjačka politička elita, jer ovo je knjiga o narodu iz perspektive elita, preokupirana drugim pitanjima, prije svega pitanjem ne/izgradnje i nefunkcionalnosti države, reformama ustava i političkog sistema, obranom od nasrtaja susjeda i njihovih sljedbenika u zemlji za umanjenjem državnosti i dodatnim podjelama zemlje, ekonomskim razvojem i izostalim euroatlantskim integracijama. A običan narod, kojeg ta elita nizašto i ne pita ali u njegovo ime i za svoje dobro vlada, ne zna da tema islama i politike i postoji, nikada ga nije ni tangirala, mada je dopuštao, a šta je drugo u kolektiviziranom svijetu Balkana i mogao, da bude objekat manipulacija i instrumentalizacija koje se vežu uz relaciju islama i politike. Značajnije je pitanje, koje nije u dometu interesa autora ove knjige, kako je i zašto je odnos islama i politike za Bošnjake postao karakterističan, koji su to politički i društveni uvjeti njihovog razvoja, zašto jedna stara narodna zajednica koja u memoriji baštini kraljevstvo iz medijevalnog perioda ima tako otežane uvjete prerastanja od nesuverene vjerske zajednice u političku zajednicu, zašto kod nje kasni nacionalni razvoj i sl.

U tematiziranju odnosa islama i politike kod Bošnjaka Bougarel je prenaglasio značaj pokreta Mladih muslimana i Stranke demokratske akcije (SDA) za savremeni bošnjački politički i nacionalni razvoj. Da stvar bude još interesantnija političko djelovanje Mladih muslimana Bougarel označava pojmom „panislamizm“, a ne „islamizam“, svjestan toga, kako sam kaže, da je panislamizam sišao sa svjetske pozornice krajem tridesetih godina dvadesetog stoljeća. On je stava da Mladi muslimani „sanjanju o velikoj muslimanskoj državi koja bi povezala bosanske muslimane sa ostatkom ummeta. Po tome su oni, kratko i jasno, panislamisti“. I pored toga što zna da je panislamizam anahrona kategorija on kod Bošnjaka iznalazi neprekinuto postojanje panislamističkog mišljenja i djelovanja sve do silaska Izetbegovića sa povjesne pozornice, čak tvrdeći da je politička afirmacija Bošnjaka devedesetih godina prošlog stoljeća djelo panislamista. Istina je dosta drugačija. Ovako okarakterizirani bosanskomuslimanski panislamisti nikada nisu postojali u savremenoj Bosni i Hercegovini, nikada takvi politički projekti ni u jednom dijelu bošnjačkih elita u suvremenosti nisu bili prisutni, ne postoje panislamistički manifesti, literatura, proglaši, projekti, akcije, kongresi, i čitava ova etikecija plod je jednog autorskog interpretativnog koncepta, na kojeg se naravno autorski ima pravo. Zašto se taj pojam sada vadi iz naftalina samo je jasno Bougarelu.

Imao sam priliku poznavati jedan broj pripadnika bivšeg pokreta Mladih muslimana koji su u poznjoj životnoj dobi dočekali kraj komunizma, sa pojedinima sam prijateljevao i drugovao, o njima sam nešto i napisao a pročitao sam ono malo tekstova koje su u mladalačkoj dobi i u jednom specifičnom povijesnom kontekstu pisali. Mladi muslimani su bili moralni a ne politički pokret,

njihova aktivnost je bila usmjerana na moralnu obnovu naroda, a ne na političku izgradnju države, pogotovo ne neke svjetske muslimanske države, u ateističkom komunizmu su, baš kao slične grupacije u svim komunističkim društвima, bili proskribirani jer se sa tim oktroiranim ateizmom nisu lahko mirili. Nikakve političke ideologije oni nisu imali, sve je to stvar naknadnih i spoljašnjih tumačenja, koja, istina, poslije sloma komunizma ni samim Mladim muslimanima nisu bila mrska.

ILUSTRACIJA ~ Sa suđenja Mladim muslimanima. Mladi muslimani su bili moralni a ne politički pokret, njihova aktivnost je bila usmjerana na moralnu obnovu naroda, a ne na političku izgradnju države.

ILLUSTRATION ~ From the trial of the Young Muslims. Young Muslims were a moral and not a political movement, their activity was focused on the moral renewal of the people, not on the political building of the state.

Primjereni od pojma „panislamizma“ za novonastali odnos islama i politike devedesetih godina prošlog stoljeća je pojam „islamizma“, koji Bougarel opet smatra za Bošnjake neprikladnim. Budući da je Bošnjake raspod Jugoslavije zatekao, da nisu imali razvijenu državotvornu svijest niti nacionalnu ideologiju, da je napad na njih i njihovu državu onemogućio njihovo demokratsko profiliranje, u nedostatku ideoloških identitarnih oruđa politička elita je pribjegla islamu kao instrumentu

nacionalne homogenizacije. Taj aspekt Bougarellovih analiza je vrlo dobro izveden u drugom djelu knjige. Povratak religije na povijesnu pozornicu, kako i sam u zaključnim razmatranjima ističe, i kod Bošnjaka je, kao i kod mnogih istočnoevropskih naroda, služio za rekonfiguraciju i legitimaciju novih elita a ne za oktiroiranje islamizacije društva koje je već bilo duboko sekularno. Novostasala bošnjačka postkomunistička politička elita tokom rata i neposredno nakon njega obilato je koristila islam za legitimiranje svoje pozicije, ali ne duhovne, već statusne i materijalne.

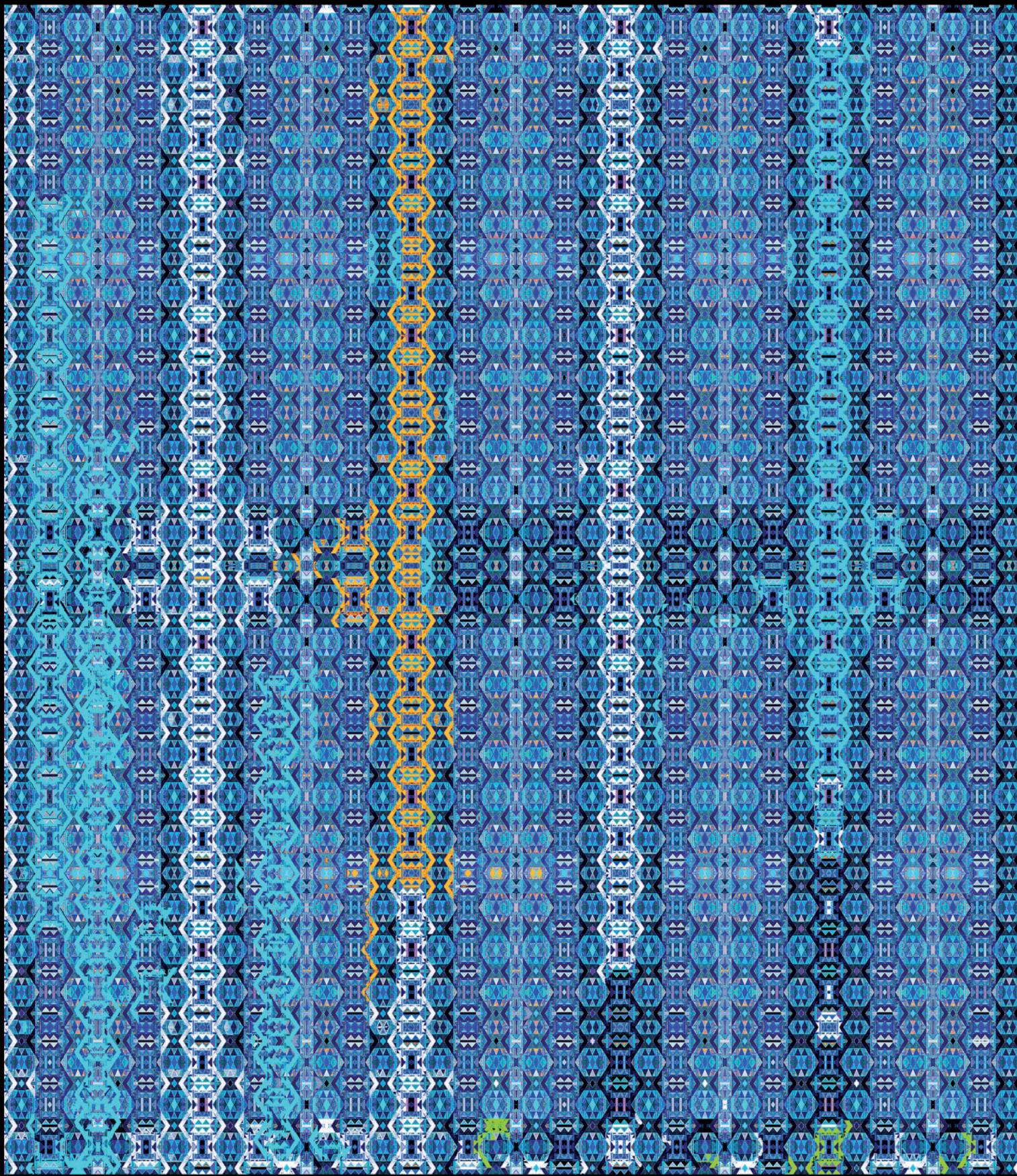
Bougarelovo prenaglašavanje veze islama i politike kod Bošnjaka ide dotele da on govori o „SDA-državi“. Odnosno, Republiku Bosnu i Hercegovinu i njene institucije koje su u ratu protiv bosanskohercegovačke države devedesetih godina dvadesetog stoljeća očuvale demokratski karakter, stranačku pluralnost, višenacionalnu narav i pravni legalitet države autor krajnje subjektivno svodi na vladavinu jedne stranke. Ni najveći pobornici SDA vlastitu stranku nisu na taj način nikada centralizirali niti hipostazirali. To da je ta stranka bila okosnica organiziranja državnih institucija i obrane zemlje nikada nije isključivalo druge političke subjekte, čak i subjekte drugih bosanskih naroda, koji su sudjelovali u svim javnim djelatnostima i koji se od tada cijelo vrijeme politički bore da naglase svoju aktivnu poziciju u obrani zemlje i izgradnji njenih institucija, a protiv nastojanja te iste SDA da prenaglasi svoje zasluge. Sticanje državne nezavisnosti Bosne i Hercegovine, njena vojna i politička obrana, bila je rezultat širokog narodnog i građanskog pregnuća brojnih i različitih etničkih, društvenih, interesnih i političkih snaga, a ne jedne zavjereničke panislamističke skupine, visoki rezultati te borbe jesu za mnoge sa strane bili i ostali neočekivani, i svoditi ih na učinak jedne stranke jednog naroda, ma kako ona bila tih godina jaka i brojna, nije povijesnoj zbiljnosti adekvatno.

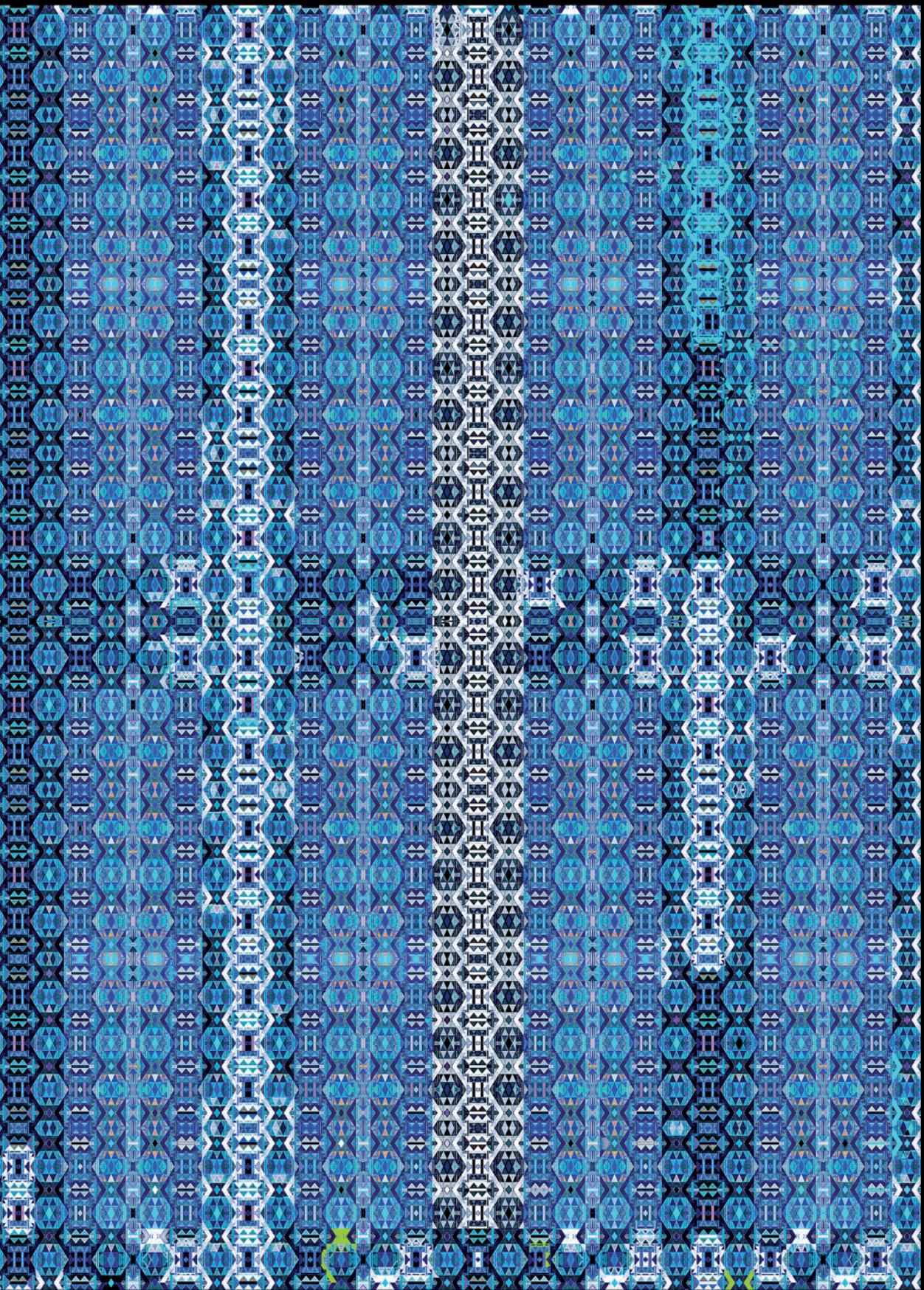
Zaključak

Ipored doktrinarno negativnog odnosa spram religije Islamska zajednica Bošnjaka je tokom perioda socijalističkog društvenog uređenja (1945-1990) Bosne i Hercegovine imala kontinuiran institucionalni razvoj te je ostvarivala svoju funkciju bez obzira ne sve sistemske prepreke. Budući su komunisti dugo dvojili o nacionalnom statusu Muslimana/Bošnjaka Islamska zajednica je tokom tog perioda figurirala i kao jedina posebna nacionalna bošnjačka institucija, a što je centriralo njenu pozitivnu ulogu u demokratizaciji zemlje tokom postsocijalističkog perioda. U ideološkoj i društvenoj tranziciji devedesetih godina prošlog stoljeća ona je imala bitnu stabilizirajuću i demokratizirajuću ulogu u multikonfesionalnom bosanskohercegovačkom društvu. U bošnjačkom nacionalnom pokretu imala je značajnu mobilizirajuću i legitimirajuću ulogu dok je u stasavanju bosanskohercegovačke državne neovisnosti igrala krajnje pozitivnu ulogu.

reference / references

- BOUGAREL, XAVIER.** *Nadživjeti carstva: islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020.
- ĆERIĆ, SALEM.** *Neki problemi zaštite budućnosti naroda koji ne žive u svojoj nacionalnoj državi ili predstojeća nacionalna politika u SRBiH*, 1971.
- DURANOVIĆ, AMIR.** *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*. Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2021.,
- FILANDRA, ŠAĆIR.** *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, „Sejtarija“, Sarajevo, 1998.
- JOVIĆ, DEJAN.** *Jugoslavija : država koja je odumrla : uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije : (1974-1990)*, Prometej, Zagreb, 2003.
- KALANJ, RADE.** *Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta*, „Socijalna ekologija“, Zagreb, 2007., br. 2-3.
- KARIĆ, ENES.** *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, knjiga I, El-Kalem. Sarajevo, 2004.
- NOVAKOVIĆ, DRAGAN.** *Školstvo Islamske zajednice*, Junir Sven, Niš, 2004.
- PERICA, VJEKOSLAV.** *Balkanski idoli (1)*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006.
- PIJADE, MOŠE.** *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1950.

MEHMED A. AKŠAMIJA,
Ornament VIIb, 2000.

MEHMED A. AKŠAMIJA,
Ornament VIIb, 2000.